

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

А. І. ВЕСЕЛОВСЬКИЙ (Київ),

Г. І. ДЖАПАРИДЗЕ (Тбілісі), А. А. СІЛАГАДЗЕ (Тбілісі)

КАСИМ-БЕЙ — СИН КОЗАЦЬКОГО ОТАМАНА

У другій половині XVIII ст. османське володарювання в Єгипті остаточно занепало. Верховна влада намісника турецького султана — паші стала номінальною. Єгиптом практично управляла мамлюкська¹ олігархія (бейлікат) у складі 18—24 беїв (або санджак-беїв)², яка час від часу піднімала антиосманські повстання, добиваючись повної незалежності від Порти.

Етнічний склад єгипетських мамлюків — рядових воїнів (нижча ланка), ага³ і кашифів⁴ (середня ланка), беїв (вища ланка), у другій половині XVIII ст. був досить строкатим. Переважали в ньому мамлюки грузинського походження, які потрапляли в Єгипет внаслідок работоргівлі як військові полонені та раби⁵. Вони становили щонайменше 60—70 % бейлікату. Крім грузинів, серед мамлюків було багато представників різних етнічних груп Північного Кавказу, яких арабські автори найчастіше називали черкесами. Були серед мамлюків і представники балканських народів та росіяни.

Про наявність російських мамлюків у Єгипті повідомляв офіцер грузинської артилерії Манучар Качкачишвілі (Максим Качкачов), який відвідав Єгипет у 1786 р.⁶ У 1787 р. він надіслав цінні донесення на ім'я князя Г. Потьомкіна про етнічний склад мамлюкської олігархії (загалом 18 беїв) та про початок турецької експедиції на чолі з адміралом турецького флоту Хасаном Капудан-паші проти бунтівливих мамлюкських беїв, якими керував грузинський дуумвірат — шайх ал-балад⁷ Ібрахім-бей ал-Кабір та Мурад-бей⁸.

У сучасних західних дослідженнях з історії та етнічного складу мамлюків нічого не говориться про мамлюків українських. Справа в тому, що вони не згадуються і в арабських історичних джерелах другої половини XVIII — початку XIX ст., а також у західноєвропейській літературі того ж періоду, присвяченій Єгипту. Що ж до нечисленних відомостей у деяких давно виданих працях і в порівняно недавно виявлених у російських та грузинських архівах документах, що певною мірою проливають світло на це питання, то вони, на жаль, залишилися непоміченими.

Звернемося до фактів.

У 1772 р. мамлюкський володар Єгипту Алі-бей ал-Кабір, син грузинського православного священика, який у 1768—1773 рр. повстав проти турецького султана й проголосив себе незалежним, направив свої війська на завоювання Сирії⁹. Алі-бею, який тримав в облозі м. Яффу, військову допомогу подав граф Олексій Орлов (брат фаворита імператриці Катерини II), який командував російським флотом, що діяв у той час у Середземному морі проти турків.

Перебуваючи на острові Парос, О. Орлов наприкінці серпня 1772 р. направив до Алі-бея (для встановлення з ним контактів) двох своїх офіцерів, у тому числі С. І. Плещеева (1752—1802). Вже 7 вересня їх прийняв

бунтівний бей. Плещеев перебував у таборі Алі-бея до 25 вересня, потім повернувся на Парос, відвідав на зворотньому шляху Єрусалим. Про свій вояж молодий морський офіцер детально розповів у своїх “щоденних записках”, які були опубліковані в 1773 р.¹⁰

Записки С. І. Плещеева, як очевидця подій у Яффі, досить цінні для вивчення взаємовідносин між командуванням російського флоту та Алі-беєм. Крім того, саме Плещеев, наскільки нам відомо, вперше згадує *українців* поряд з грузинами, черкесами, абазинами і калмиками серед мамлюків в армії Алі-бея¹¹. Виявляється, що українців було “достатньо числом... різних станів”. Плещеев так змальовує шлях, яким вони потрапляли до Єгипту: “Татари, нападаючи на суміжні з ними українські землі і захоплюючи в полон місцевих людей, привозили їх продавати до Константинополя, а звідти вони потрапляли у Великий Каїр”¹².

Очевидно, що полонених з України, яка в той час уже входила до складу Російської імперії, називали росіянами. На користь такої думки свідчить приклад Касим-бея, одного з представників мамлюкського бейлікату з 1783 по 1800 рр.

В історичних працях єгиптянина Абд ар-Рахмана ал-Джабарті (1753—1825/6) та ліванця Нікули ат-Турка (1763—1828) зазначено, що Касим-бей мав *нісбу* (додаткове ім’я, що вказує на походження) ал-Муску¹³ або ал-Мускубі¹⁴, що для тодішніх єгиптян означало москвича або росіянина.

Манучар Качкачишвілі у своєму списку бунтівливих мамлюкських бейів згадує Касим-бея і називає його руським¹⁵. Однак в іншому своєму донесенні князю Г. Потьомкіну від 10 травня 1787 р. він точно вказує на те, що Касим-бей був сином бахмутського козацького отамана¹⁶.

В 1789 р. в Колегії іноземних справ Росії було підготовлено записку з біографічними даними про єгипетських бейів. У записці названо Касим-бея, правителя провінції Середнього Єгипту, і зазначено, що він походив з України, а його попереднє ім’я — Симон Кирилович Руценков¹⁷. Отже, Касим-бей був уродженцем України¹⁸. Ці відомості ще раз підтверджують наявність українців серед мамлюків, зокрема у складі мамлюкського бейлікату.

Те, що збереглися не тільки справжнє ім’я й прізвище Касим-бея, а й ім’я та рід діяльності його батька, — випадок практично унікальний в історії мамлюків. Звичайно немусульманські імена мамлюкських бейів арабські джерела не повідомляють, а інші (як правило, грузинські) хоч і роблять це, але дуже рідко і не повністю.

Що ж відомо про життя й діяльність Касим-бея?

Згідно з французькими архівними матеріалами (в них Касим-бей називають росіянином), він 16—17-річним юнаком був захоплений у полон татарами і проданий¹⁹. Подальшу його долю можна простежити у праці ал-Джабарті з історії Єгипту (Аджаїб ал-асар). З’ясовується, що після смерті свого господаря — мамлюкського правителя Єгипту Мухаммад-бея Абу Захаба (1773—1775), він перейшов у власність грузина Ібрахім-бея ал-Кабіра, який разом з іншим грузином Мурад-беєм з деякими перервами правив Єгиптом з 1775 до 1798 рр., тобто до завоювання його Наполеоном.

Касим-бей, одержавши, вірогідно, свободу від Ібрахім-бея, швидко просувався по службі. При ньому він став кашифом однієї з чотирьох найголовніших областей Єгипту — Мануфії, а 1 липня 1783 р. його було піднесено до рангу санджак-бея²⁰. До кінця свого життя Касим-бей залишався прихильником Ібрахім-бея ал-Кабіра, а в 1786 р. брав участь в антитурецькому виступі мамлюків під керівництвом Ібрахіма та Мурада і зу-

стрічався з російським консулом в Александрії бароном фон Тонусом з метою одержати військову допомогу від Росії у боротьбі проти Порти²¹. В липні 1798 р., після поразки від Наполеона, Касим-бей разом з Ібрахімом відступив у Сирію, де в союзі з турками мамлюки продовжували воювати проти французів. Безсумнівно, Касим-бей відігравав значну роль у мамлюкській олігархії двох останніх десятиліть XVIII ст.

Дата смерті Касим-бея в джерелах точно не визначена. Це пояснюється тим, що в кінці XVIII ст. в Єгипті, крім Касим-бея ал-Муску, були й інші беї, які також мали ім'я Касим-бей (Касим-бей Абу Сайф та Касим-бей Амін ал-Бахрайн). Ал-Джабарті їх чітко розмежовує у своєму історичному творі про перші сім місяців окупації Єгипту французами²². Те саме робить і Нікула ат-Турк²³. Проте плутанина все-таки залишилася.

2 березня 1799 р. ал-Джабарті у своїй обширній хроніці (Аджанб ал-асар) пише, що наприкінці ша'бана 1213 р. хіджри, тобто на початку лютого 1799 р., французи розпочали облогу фортеці ал-Аріш (на Синайському півострові, на узбережжі Середземного моря, біля кордонів Палестини), яку охороняли 1000 магрибських та албанських солдатів. На допомогу оточеним прибув Касим-бей Амін ал-Бахрайн з 700 солдатами. Не зумівши прорватись у фортецю, він став табором поруч. Вночі на нього зненацька напали французи. Касим-бей Амін ал-Бахрайн та його солдати загинули²⁴. Це відбулося в першій декаді лютого. Незважаючи на чітку вказівку ал-Джабарті, в покажчиках власних імен англійського перекладу його праці загіблий бей ототожнений з Касим-беєм ал-Муску²⁵.

Нікула ат-Турк також повідомляє, що в битві з французами загинув Касим-бей ал-Муску²⁶, однак у французькому перекладі цього твору (його зробив відомий арабіст G. Wiet) загіблого названо: Касим-бей Амін ал-Бахрайн²⁷. Перекладач, очевидно, виходив з відомостей ал-Джабарті. Саме вони дають можливість встановити, що під фортецею ал-Аріш у 1799 р. загинув не син козацького отамана, а його тезко — Касим-бей Амін ал-Бахрайн.

Справа в тому, що в кінці опису подій кожного року ал-Джабарті чітко фіксує померлих того року найвідоміших єгиптян — представників цивільної і військової еліти. В некрологах 1213 р. хіджри, тобто 1799 р. н.е., Касим-бея ал-Муску немає. Його некролог з'являється тільки через два місячні роки, у 1215 р. хіджри, тобто у 1800—01 р. н.е., що, безумовно, вказує справжню дату смерті Касим-бея ал-Муску.

Таким чином, Касим-бей помер 1215 р. хіджри, що відповідає періоду від 25 травня 1800 — до 13 травня 1801 рр. н.е. Трапилося це в Сирії, де в той час, як і в Єгипті, лютувала чума. Вона почала поширюватися з Асюта у верхньому Єгипті в місяці ша'бані, тобто з 18 грудня 1800 р. н.е. по 15 січня 1801 р. н.е., і досягла свого апогею в останній місяць року — зу-л-хидджі, тобто з 15 квітня — до 13 травня 1801 р. н.е.²⁸ Імовірно, що Касим-бей став жертвою епідемії, яка забрала життя багатьох відомих мамлюкських беїв (у тому числі й вищезгаданого Мурад-бея, грузина, одного з правителів Єгипту). Точне число й місяць його смерті ал-Джабарті не згадує, та можна припустити, що це сталося в перші місяці 1801 р. Місце його поховання невідоме.

У короткому некролозі ал-Джабарті повідомляє деякі деталі біографії Касим-бея, вказуючи при цьому, що він був м'якою й доброю, але скупою людиною і не любив повертати свої борги²⁹. Як стверджує Манучар Качкачишвілі, Касим-бей був визначним беєм в Єгипті і його поважали Ібрахім-бей та Мурад-бей³⁰.

Кілька слів про сімейне життя Касим-бея. Він був одружений з удою свого товариша в рабстві — Хасан-бея ат-Тахтаві³¹. Після смерті Касим-бея вона вийшла заміж за Мурад-бея, який загинув у грудні 1805 р.³² Про нащадків Касим-бея ал-Муску нічого не відомо. Більшість мамлюків не залишили продовжувачів свого роду. Їхні діти дивним чином часто помирали в ранні роки. Але навіть у випадку, якби у Касим-бея залишався син, то, за мамлюкським звичаєм, він не успадкував би статку свого батька. Спадкоємцями ставали найближчі й довіренні кашифи мамлюкських беїв.

Касим-бей мешкав в аристократичному районі східної частини Каїра, на північ від Біркат ал-філ, тобто Слонового ставка. Територію навколо нього почали заселяти у період владарювання мамлюків, і ця тенденція посилилася в XVI—XVII ст. Між 1650 і 1755 роками в північній частині ставка (Давудія) вже знаходилося 40 % резиденцій правлячої еліти Каїра³³. Касим-бей мав великий будинок у кварталі Кавсун, поблизу Давудії³⁴, поряд з яким він споруджував резервуар для води (сабіл). Французи конфіскували будинок і розмістили в ньому своїх вчених³⁵, зруйнувавши при цьому недобудований резервуар³⁶. У вересні 1803 р., після поразки французів і повернення мамлюків до Каїра, будинок Касим-бея зайняв мамлюк Осман-бей ал-Бардісі³⁷.

На жаль, прекрасний будинок Касим-бея з розкішними двором і садом³⁸ не зберігся до наших днів. А втім, такою ж була доля й інших прекрасних мамлюкських палаців навколо ставка і в другому аристократичному районі — Азбакія. Вони зникли з лиця землі, а вивчення життя й діяльності їхніх володарів стало завданням сучасних дослідників.

¹ Мамлюки — раби, яких у дитячому чи юнацькому віці вивозили в Єгипет. Їх навчали воєнному мистецтву, і з часом їм надавали волю. З середини XIII — до початку XIX ст. мамлюки становили військову аристократію, правлячу верхівку країни.

² Бей (бег) або санджак-бей, — правитель області в османській воєнно-адміністративній ієрархії Єгипту. Цей турецький термін відповідає арабському *амір*, *амір ал-ліва*. У XVIII ст. практично всі беї в Єгипті були мамлюками.

³ Ага — офіцер вищого рангу в семи османських військових корпусах (*оджак*), що розміщувалися в Єгипті і були зобов'язані захищати османське панування в країні. З другої половини XVIII ст., коли мамлюкська олігархія практично незалежно управляла Єгиптом, на посаду аги звичайно висували мамлюків, які служили у цих корпусах.

⁴ Кашиф — посада нижче бей і підпорядкована бею. Кашифи направлялися в різні області Єгипту правителями для здійснення контролю над ілтизамами своїх патронів (беїв) (ілтизам — відкуп, право збирати податки в сільських місцевостях).

⁵ Работоргівлі в Грузії, що дістала широкого розповсюдження в XVI—XVIII ст., сприяли нашестя сусідніх мусульманських держав — Сефевідського Ірану й Османської імперії, а також набіги дагестанців. Як в Ірані, так і в різних частинах Османської імперії (Єгипет, Ірак) з грузинських військовополонених та невільників (після прийняття ними ісламу) формувалися найбільш боєздатні військові з'єднання. Жінки поповнювали гареми перських і турецьких сановників. За даними західноєвропейських авторів, у XVI—XVII ст. тільки з чорноморських портів Грузії в Туреччину щороку вивозилося близько 3 тис. грузинських невільників.

⁶ М а ч а р а д з е В. Г. Грузинские документы из истории русско-грузинско-египетско-эфиопских отношений 80-х годов XVIII века. — Тбилиси, 1967. — С. 23; Повідомлення Манучара Качкачишвілі підтверджуються французькими та англійськими архівними матеріалами (див.: С r e c e l i u s D. The Mamluk beylicate in the last decades before its destruction by Muhammad'Ali Pasha in 1811. — b: The Mamluks in Egyptian politics and society. Edited by Th. Philipp and U. Haarmann. — Cambridge, 1998. С. 118—139 (Russian Mamluks).

⁷ Шайх ал-балад, буквально — володар міста (Каїра), з середини XVIII ст. був вищим рангом в олігархії мамлюків.

⁸ У грузинській історіографії давно виявлено й ім'я Ібрахім-бея ал-Кабіра (арабське ал-кабір — старший або великий) — Абрам Шинджікашвілі і його походження — він був з с. Марткобі, поблизу Тбілісі (Див.: Б е й - М а м и к о н я н Г. Грузинские мам-

люки в боротьбі за відновлення суверенітету Єгипта // Журн. "Мнатобі". — № 9. — 1957. — С. 127.). Що ж до Мурад-бея, то на його грузинське походження вперше вказав Манучар Качкачишвілі (В. Г. М а ч а р а д з е. Указ. соч. — С. 23.) Він, очевидно, уроженець Тбілісі або його околиць (Див.: М а р к о в а О. П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. — Москва, 1966. — С. 175. — Прим. 109).

⁹ Про Алі-бея див.: L i v i n g s t o n J. 'Ali Bey al-Kabir and the Mamluk Resurgence in Ottoman Egypt, 1760—1772. A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy Recommended for Acceptance by the Department of Oriental Studies. May. — 1968; C r e c e l i u s D. The Roots of Modern Egypt. A Study of the Regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab, 1760—1775. Minneapolis@ Xhicago, 1981; C r e c e l i u s D. Egypt in the eighteenth century. — The Cambridge History of Egypt. — Vol. 2. Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century. Edited by M.W. Daly. — Cambridge, 1998. — С. 79—82.

¹⁰ "Дневные записки путешественника из Архипелагского, России принадлежащего острова Пароса в Сирию и к достопамятным местам, в пределах Иерусалима находящимся, с краткой историей Алибеевых завоеваний, российского флота лейтенанта Сергея Плещеева в исходе 1772 года". — СПб., 1772.

¹¹ Там же. — С. 46.

¹² Там же. — С. 46—47.

¹³ Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar. Edited by Th. Philipp @ M. Perlmann. Text: Volumes I—III. — Stuttgart, 1994. — Vol. I. — С. 695. — Vol. II. С. 122. Ця праця ал-Джабарті, видатного єгипетського історика, охоплює період з 1668 до 1821 рр.

¹⁴ T u r c N i c o l a s. Chronique d'egypte, 1798—1804. (ditée et traduite par G. Wiet. — Le Caire, 1950. — С. 11 (арабський текст). Нікула ат-Турк — син грецького підданого турецького султана (який емігрував у Ліван), придворний поет ліванського еміра Башіра Шіхаба. Він був направлений еміром до Єгипту одразу після його окупації французами і залишався там до 1804 р. Див.: M a r s o t A. L. S. A Comparative Study of 'Abd al-Rahman al-Jabarti and Niquala al-Turk. — b: Eighteenth Century Egypt. The Arabic Manuscript Sources. Ed. by D. Crecelius. Claremont, 1999. — С. 115.

¹⁵ М а ч а р а д з е В. Г. Указ. соч. — С. 23.

¹⁶ Там же. — С. 30.

¹⁷ М а р к о в а О. П. Указ. соч. — Прим. 109. — С. 175.

¹⁸ Бахмут (з 1924 р. — Артемівськ) — місто обласного підпорядкування на півночі Донецької області. Перші згадки про Бахмут (Бахмутське козацтво, Бахмутський пост) належать до 1571 р. у зв'язку з необхідністю захисту місцевих соляних рудників від зазіхань Кримського ханства. В 1703 р., за указом Петра I, було споруджено Бахмутську фортецю, а в 1783 р. поселення дістало статус міста у складі Катеринославської губернії Російської імперії. І сьогодні місто залишається одним з центрів європейського виробництва солі.

¹⁹ C r e c e l i u s D. The Mamluk beylicate. — С. 135.

²⁰ Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. — Vol. III. — С. 122.

²¹ М а ч а р а д з е В. Г. Указ. соч. — С. 30.

²² Al-Jabarti's Chronicle of the First Seven Months of the Franch Occupation of Egypt. Edited and translated by S. Moreh. — Leiden, 1975. — С. 34.

²³ T u r c N i c o l a s. Chronique d'Egypte. — С. 11 (арабський текст).

²⁴ Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. — Vol. III. — С. 72.

²⁵ A Guide to 'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar. By Th. Philipp @ G. Schwald. — Stuttgart, 1994. — С. 152; 'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. — Vol. III. — С. 72—73.

²⁶ T u r c N i c o l a s. Chronique d'Egypte. — С. 36 (арабський текст).

²⁷ Там же. — С. 52 (французький текст).

²⁸ Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. — Vol. III. — С. 255.

²⁹ Там же. — С. 270.

³⁰ М а ч а р а д з е В. Г. Указ. соч. — С. 30—31.

³¹ Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. — Vol. III. — С. 270.

³² Там же. — С. 484.

³³ R a y m o n d A. Cairo. City of History. The American University in Cairo Press, 2001. — С. 275—276.

³⁴ Essai de geographie des quartiers de residence aristocratique au Caire au XVIII eme siecle. — Journal of the Economic and Social History of the Orient. — Vol. VI. — Part 1, May 1963. — С. 101. — № 126 — С. 80 (les quartiers de residence au Caire. Residences des Beys entre 1755 et 1798).

³⁵ Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt. — Vol. III. — С. 53.

³⁶ Там же. — С. 270.

³⁷ Там же. — С. 405.

³⁸ Egypt in 1800. Scense from Napoleon's Description de l'Egypte. Edited by Robert Andreson and Ibrahim Fawzi. — London, 1987. — С. 116. Tranie Jean, Carmignia-